

درس تاریخ شهر در ایران

مفهوم شهر و شهرنشینی در تاریخ ایران

www.tarikhomenari.ir

دکتر لادن اعتضادی

دانشگاه شهید بهشتی

۱۴۰۰-۱۴۰۱

مقدمه

- تعریف و چیستی «تمدن»

- تبیین «دوران» تاریخی و دوران «پیشاتاریخ»

تمدن‌ها و آغاز دورهٔ تاریخ در هر کدام

دوران پیشاتاریخ یا پیش‌ازتاریخ یا ما قبل تاریخ به محدودهٔ زمانی پیش از اختراع سامانهٔ نوشتاری یا «خط» گفته می‌شود.

به این ترتیب پیشاتاریخ به دوره‌ای از زندگی انسان، پیش از اختراع خط اشاره دارد که انسان در آن دوره هنوز به ثبت و گزارش زندگی و دستاوردهای خود توانا نشده بود و بسیاری از تجربه‌ها و دستاوردهای انسان از بین می‌رفت. این دوره با پیدایش خط به پایان می‌رسد و دورهٔ تاریخی آغاز می‌شود.

(در مورد تمدن‌های پیشاتاریخ ایران قبلاً صحبت کردیم)

در هر منطقهٔ جهان دوران تاریخی (اختراع خط) در زمانی متفاوت آغاز شده است. از نخستین تمدن‌هایی که وارد دوران تاریخی شدند، سومر و مصر بودند و تمدن سند در آغاز پیدایش خط بود که منقرض شد.

تمدن چین نیز از کهن‌ترین تمدن‌های تاریخی (دارای خط) است.

در ایران آغاز دورهٔ تاریخی را با آغاز شاهنشاهی هخامنشیان منطبق می‌دانند.

شهر و مفاهیم متنوع آن

در تمدن‌های تاریخی جهان شاهد انواع شهرها هستیم.
بر اساس فاکت‌ها یا فرضیه‌هایی می‌توان آن‌ها را طبقه‌بندی یا نام‌گذاری کرد:

- «شهر-بازار» در قالب «دولت - شهرها»ی خدشاهی میانرودان*
- «شهر-بازار» در قالب «دولت - شهرها»ی دموکراتیک یونان باستان Polis*
- «شهر-بازار» در قالب مهاجرنشین‌ها یا «کولونی»های یونان باستان*
- «شهر- پایتخت»های مصر باستان
- «شهر- پایتخت»های چین باستان
- «شهر- پایتخت»های ایران باستان " خَشْتَرَه "
- «شهر» و «شهروندی» و نماد امپراتوری «شهر رُم» Civitas
- «شهر- پادگان»های رومی Roman Castrum
- «شهر- بازار»، (شهرهای تجاری - کشاورزی تمدن سند) «موهنجوداروی»*
- «شهر- بازار- بارانداز»، «شهر- بندرگاه»ها (میانرودان، سند، فنیقیه و یونان، رنسانس:
«جنوا»، «ونیز» و «پیزا»)*

[تنها مواردی را که با ستاره مشخص شده‌اند با قاطعیت می‌توان از نوع شهر برمبنای تجارت دانست]

مفهوم شهر در ایران پس از تمدن‌هاک پیش از تاریخ از ماد تا ساسان

شهر در ایران از زمان مادها (و شاید ایلام و انشان) در قلمروی با ویژگی‌های یک کشور معنا می‌یابد و متفاوت است با شهرهای تمدن‌های پیش از تاریخ ایران که در حد «شهر-منطقه» بوده‌اند، مانند: تپه حصار، شهداد، شهر سوخته یا حتی جیرفت

ایلام و انشان

نخستین نمونه شهرها در قلمرو یک سلطنت در تاریخ ایران، به نظر می‌رسد شهرهای تمدن ایلام بوده‌اند

کهن‌ترین و دیرپا ترین تمدن باستانی در حاشیه فلات ایران، ایلام با مرکزیت شوش بوده است. فارس در زمان ایلام به سرزمین «آنشان» یا «انزان» معروف بوده است.

براساس کتیبه‌های یافته شده توسط سامنر و قرائت آن توسط راینر Reiner، در ۱۹۷۳، روستای ملیان در بیضای فارس بیشترین نقش تاریخی را در تاریخ ایلام ایفا کرده و به قلب انشان باستانی بدل شده است.

ایلام تمدنی هم‌تراز میانرودان در حاشیه فلات ایران

در فلات ایران در هزارهٔ چهارم پیش از میلاد در منطقهٔ سوزا (شوش یا سوز یا خوز) با مرکزیت «دور-اونتاش» به معنی شهر اونتاش، تمدنی وجود داشت که به چرخ سفالگری مجهز بود.

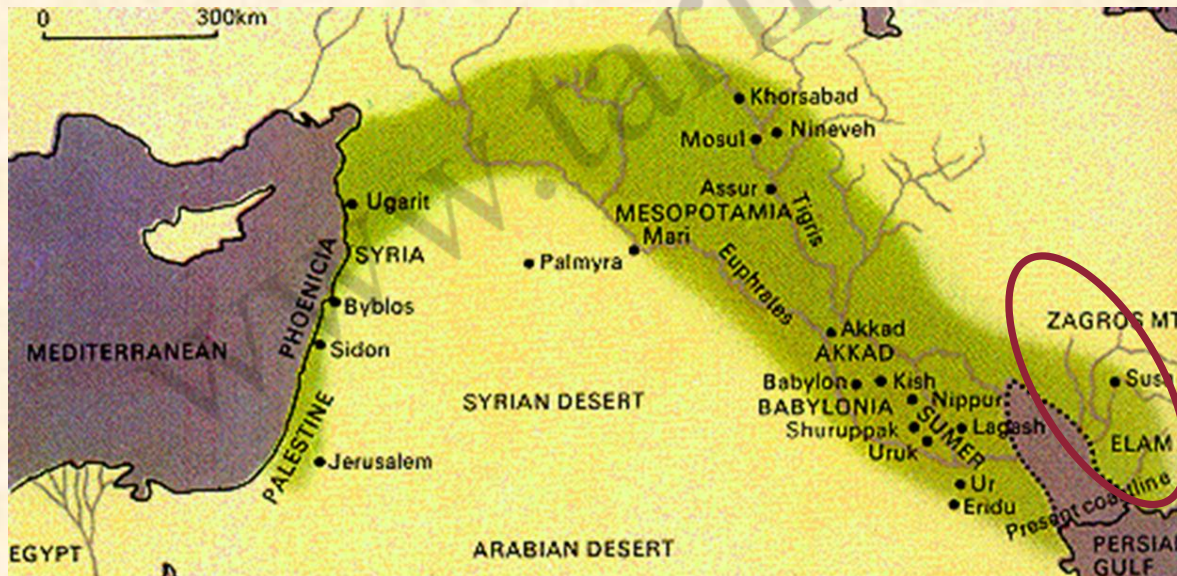
در شش هزار سال پیش از میلاد اولین نشانه پیدایش کوره پخت در صنعت سفال دیده می‌شود و در سه هزار و پانصد سال پیش از میلاد چرخ سفالگری ساده‌ای که با دست حرکت می‌کرد ساخته شد. پیدایش چرخ سفالگری تحول بزرگی را در این صنعت به وجود آورد. ادامهٔ این صنعت را بعد از ایلام در سیلک مشاهده می‌کنیم.

ایلام قدیمی‌ترین مرکز تولید صنعتی

سفال در ایران

نقش برجستهٔ آجری از ۱۲۰۰ پیش.م.

نقشهٔ هلال حاصلخیز و جای ایلام در همسایگی آن

تمدن هَتَمْتی یا ایلام

تمدن ایلام یا هَتَمْتی (به پارسی باستان: اووَجَه، هووجه (Ūvja) نام یک تمدن در منطقه‌ای است که بخش بزرگی، در جنوب غربی فلات ایران را در پایان، هزاره سوم قبل از میلاد در بر می‌گرفت و در دوره هخامنشیان به منطقه جغرافیایی سوزیانا شوش Susa کاهش یافت. ایلامیان کشورشان را «هَتَمْتی» (هَل تَمْتی) Ha(1)tamti/Hatamti به معنی «سرزمین خدا» می‌خواندند، اکدی‌ان بدان «الامتو» Elamtu می‌گفتند.

موقعیت ایلام مستقل
در دوران پادشاهی ماد

ایلامیان یا مردم کشور « هَتمَمَی » در حاشیهء فلات ایران

سفالینه‌های نقاشی شده متعلق به حدود ۳۵۰۰ پیش از میلاد در شوش واقع در ایلام بیانگر دوره‌ای پیشرفته از طرح‌های هندسی، ایجاد سبک خاص از انسان و شکل‌هایی از جانوران در آن‌ها است.

در سال ۶۳۹ پیش از میلاد آشوربانیپال شاه آشور، ایلام را شکست داد و شوش را غارت کرد. عاقبت پس از سقوط بابل و آشوریان توسط کورش، شوش به پایتخت زمستانی هخامنشیان تبدیل شد.

ایلامیان حدود ۲۶۶۱ سال در جنوب غربی ایران زندگی و حکومت می‌کردند، متأسفانه اطلاعات اندک از تمدن و بخصوص شهرسازی و شهرنشینی ایشان در دست است.

آثار به جای مانده نشانه صنعتگری پیشرفته، بخصوص سفالگری و بیانی از حضور شهر و شهرنشینی در این حوزه از سرزمین ایران است.

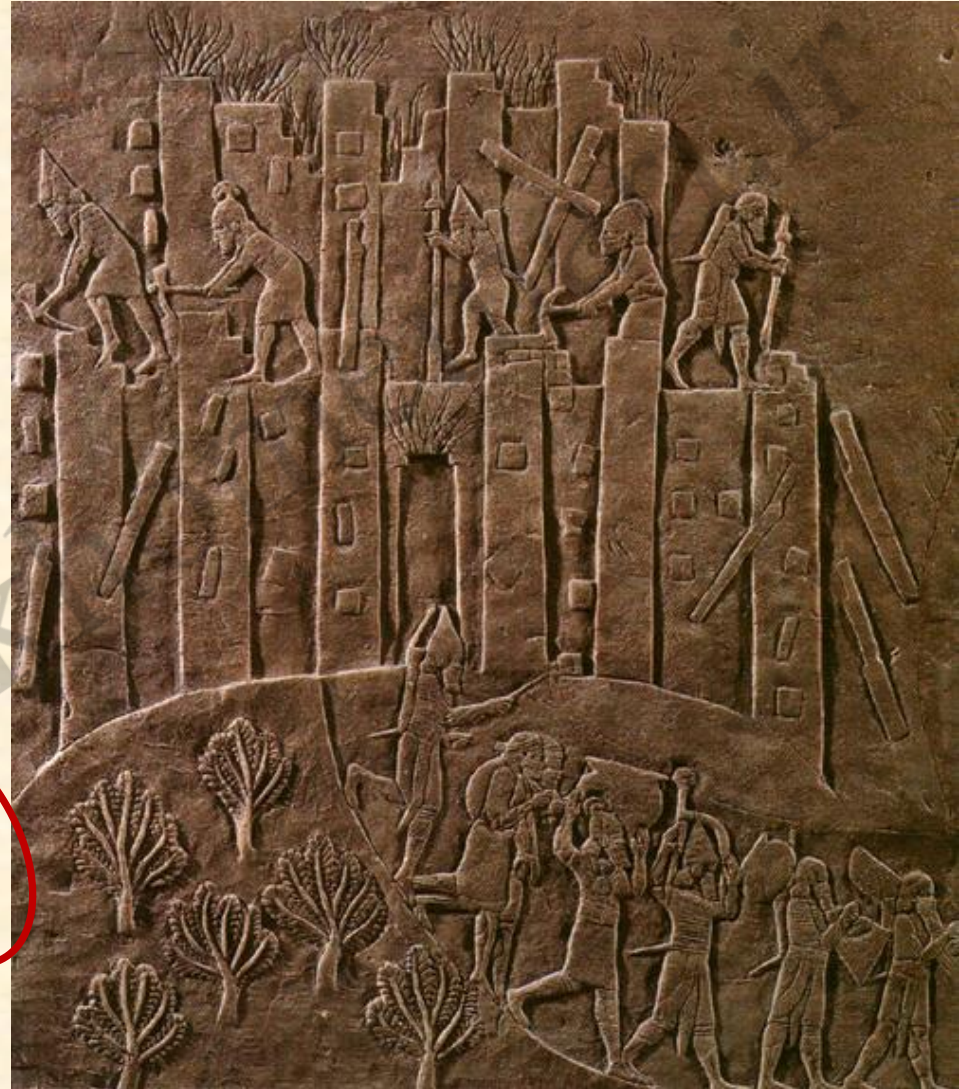
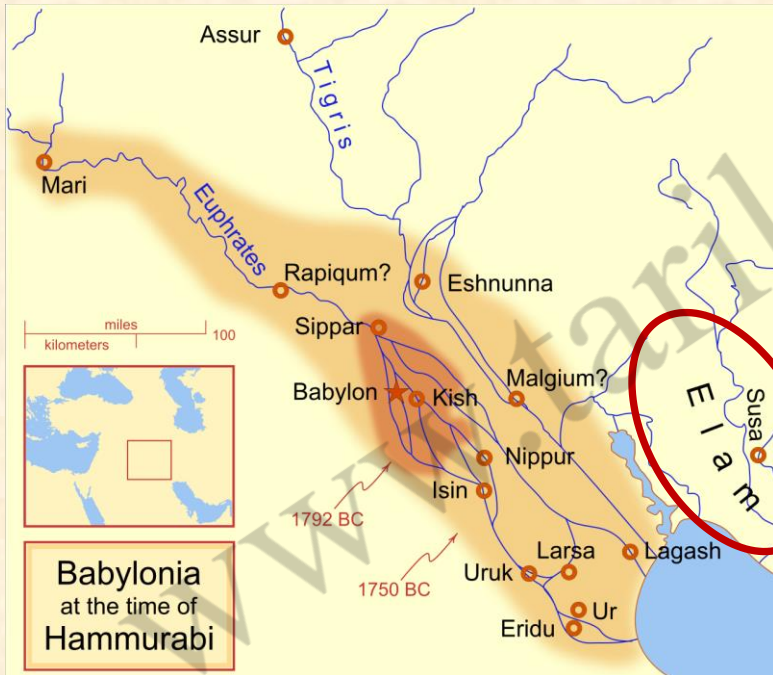
▲ نیکل ۳-۲ جام سفالین،
شوش، حدود ۴۰۰۰ پ.م.

تخریب شهرهای ایلامی توسط آشوریان (برگرفته از نقوش آشوری)

حجاری بر دیوارهای کاخهای آشوری
از جمله در خورساباد یا دور-شاروکین
«تخریب و غارت زیگورات شهر ایلامی»

نقشه نشاندهنده حوزه وسیع تمدنهای میانرودان و تراکم تمدنی در دوران آشور متأخر (بابل نو) در لکه نارنجی با مرکزیت شهر بابل و همسایگی با ایلام است.

مهرهای
گلی و یا گل
پخته و سنگی
نشان **تجارت**
همراه ظروف
و مجسمه‌های
سفالین و
خط‌نوشته
ایلامی

▲ سنگل ۸-۲- مهر سنگی، تون، هزاره دوم پ. م.

معمارک ایران ایلامے زیگورات چغازنبیل

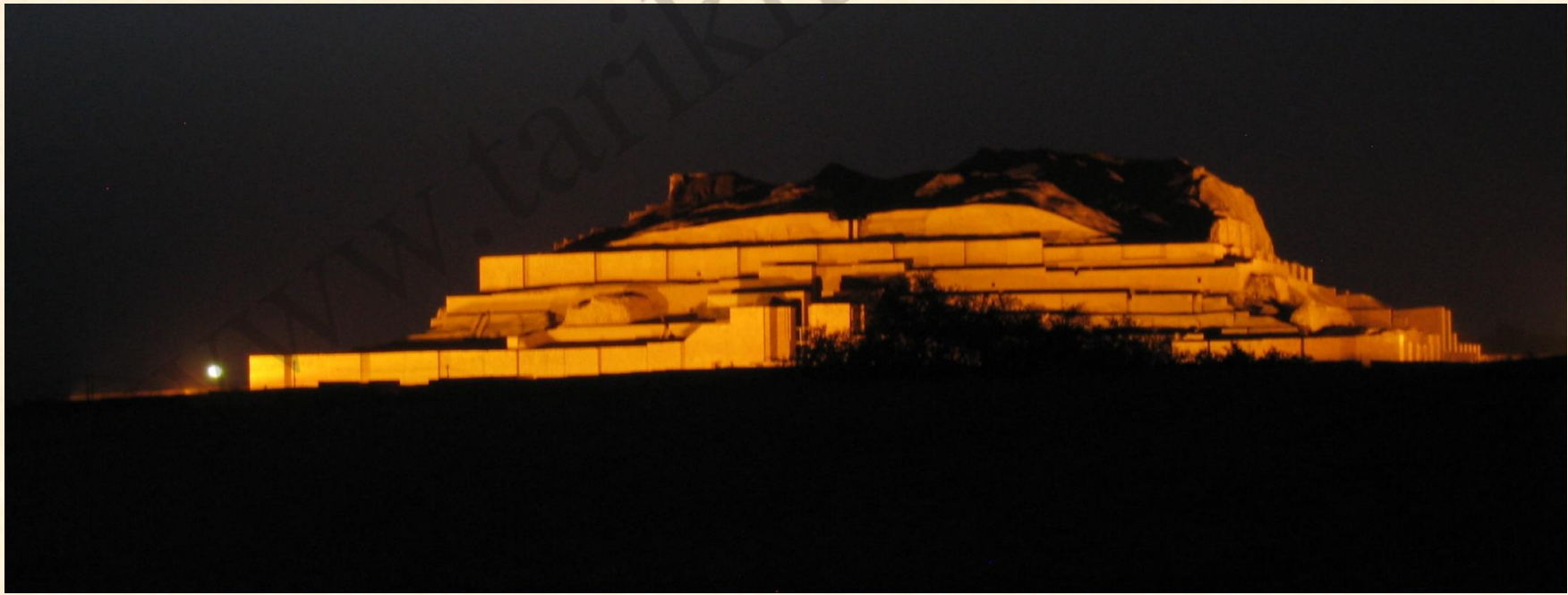
نشانهء وجود شهری بزرگ در منطقه

شهر اونتاش (دور- اونتاش) پایتخت تمدن ایلام بوده است.

معماری این زیگورات متأثر از زیگورات‌های بین‌النهرین اما با تفاوت‌هایی در فرم و فضا است که حامل فرهنگ بومی ایلامیان است. تصویر: زیگورات چغازنبیل در شهر اونتاش، در وضعیت امروز، باستانشناسان وجود بناهایی چون معبد یا کاخ در یک سکونتگاه را نشانهء وجه شهری آن سکونتگاه می‌دانند.

آیا نظریه «شهر- پایتخت» برای ایلام صدق می‌کند یا نظریه «دولت - شهر»

شهر نشینی ایلامیان تا چه اندازه شبیه شهرنشینی میانرودان بوده است؟ واژه «دور» به معنای شهر در آشور هم رایج بوده است مانند: دور - شاروکین (خرسباد امروز) با قیاس با دور- شاروکین می‌توان حدس زد دور- اونتاش پایتخت بوده است.

زیگورات چغازنبیل (نیایشگاه نشانه شهر بودن)

تمدن الامیا یا عیلام
 (به پارسی باستان: اووجه، هووجه، بخش بزرگی، از جنوب غربی فلات ایران را در پایان، هزاره سوم قبل از میلاد دربر می گرفته است. اما در دوره هخامنشیان به منطقه سوزا یا سوزیانا یا شوش یا خوز (خوزستان) تقلیل یافت. ایلامیان کشورشان را «هتَمتی» (Hatamti) به معنی «سرزمین یا (خدا)» می خواندند، اکدیان، بدان «الامتو» (Elamtu) می گفتند و سومریان آن را به معنای «بالا و مرتفع» می نامیدند. خط ایشان اندیشه نگاشت و سپس میخی بود. در ۲۷۰۰ پیش از میلاد، نخستین شاهنشاهی ایلامی در شوش «جنوب غربی ایران» تشکیل شد.

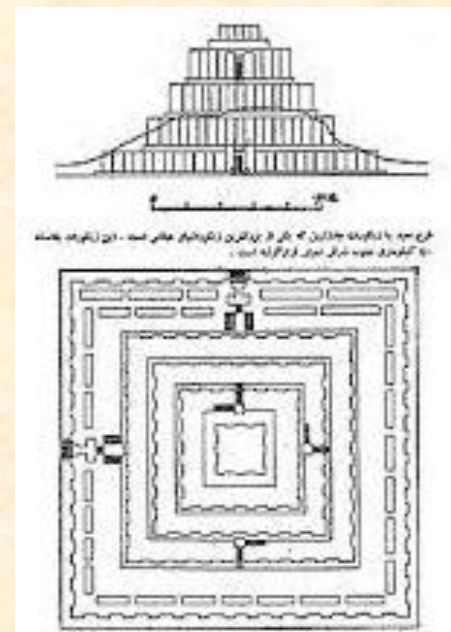

خط اندیشه نگاشت
 سومری <-----
 حضور خط نشانه
 ورود به دوره
 تاریخی و تمدن است

راست: بازسازی تصویری زیگورات چغازنبیل در محوطه مذهبی در شهر اونتاش (دور- اونتاش) مرکز تمدن ایلام

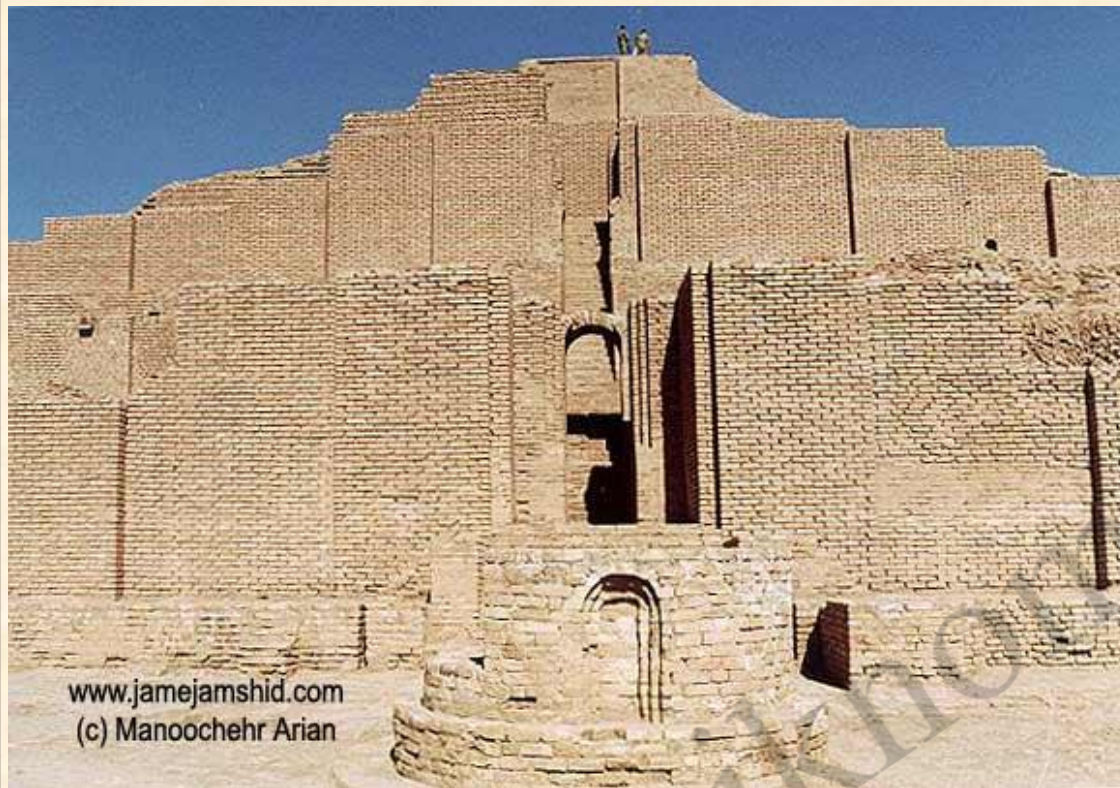
عظمت بنا و محدوده اختصاصی آن در مرکز یک زیستگاه نشانه وجود شهری بزرگ در اعصار کهن در این محل است.

یافته‌ها در چغازنبیل

مصالح آجر و خشت و گل و قبر خام و نوعی شیشه خاص به صورت لوله‌ها بغل‌هم چیده شده، برای نورگیری فضاهای داخلی که از قدیمی‌ترین نمونه‌های شیشه هستند.

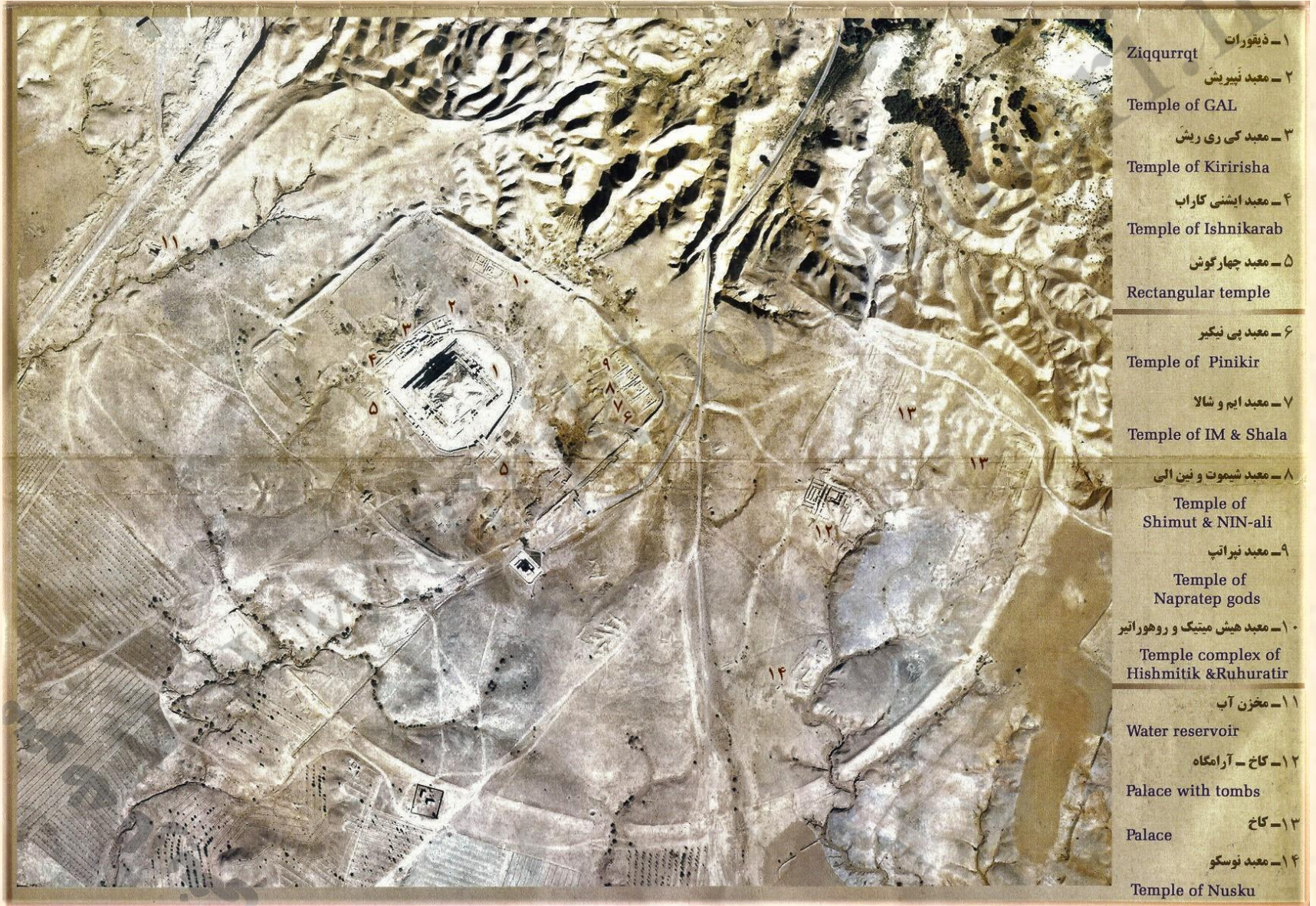
تولید انبوه آجر و شیشه و معماری پیشرفته نشانه صنعتگری و تقسیم اجتماعی کار است که یک جامعه شهرنشین را تعریف می‌کند.

www.jamejamshid.com
(c) Manoochehr Arian

نقشهء دور - اونتاش، پایتخت «اوتاش» پادشاه ایلام و محدوده چغازنبیل در درون حصار سوم

- ۱ - ذیقورات
Ziqrurt
- ۲ - معبد نیویش
Temple of GAL
- ۳ - معبد کی ری ریش
Temple of Kiririsha
- ۴ - معبد ایشنی کاراب
Temple of Ishnikarab
- ۵ - معبد چهار گوش
Rectangular temple
- ۶ - معبد پی نیکیر
Temple of Pinikir
- ۷ - معبد ایم و شالا
Temple of IM & Shala
- ۸ - معبد شیموت و نین الی
Temple of Shimut & NIN-ali
- ۹ - معبد نیرانی
Temple of Napratep gods
- ۱۰ - معبد هیش میتیک و روهوراتیر
Temple complex of Hishmitik & Ruhuratir
- ۱۱ - مخزن آب
Water reservoir
- ۱۲ - کاخ - آرامگاه
Palace with tombs
- ۱۳ - کاخ
Palace
- ۱۴ - معبد نوسکو
Temple of Nusku

بازسازگ تصورگ یگ شهر ایلام

براساس شواهد باستانشناسی که ذکر شدند، در ایلام شهر نشینی رواج و زیستگاههای بزرگ غیر روستایی با معابد عظیم با مردمی اهل حرفه و صنعتگری وجود داشته است.

حوزه تمدن ایلام و آنشان در نقشه و وسعت پیشین خلیج فارس که تا نزدیک شهرهای «اور» و «لاگاش» سومری بوده است

گستره سرزمین انشان را اکنون برخلاف این نقشه تا محدوده فارس امروزی می دانند

سرزمین مسنه یا میشان(مشان) که در حدود قرن دوم میلادی استقلال یافت، قسمت کوچکی از خوزستان امروز و در مصب رود دجله بوده که در آن زمان با فرات توأم نمی شده و مستقیماً به خلیج فارس می ریخته است و ظاهراً از جایی شروع می شده که رود کارون به دجله می ریخته است. نام دشت میشان امروزی نسبت با این تمدن دارد(دشت آزادگان)

آشور،
بابل و
سومر در
منطقه
میانرودان

ایلام، آنشان و بعدها پارس و مادها در زاگرس و فارس تمدن های باستانی ایران

به طرف تمدن
سیلک

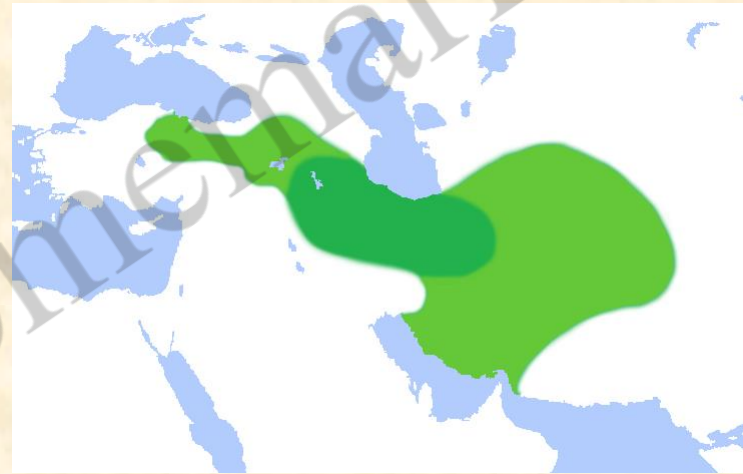
به طرف تمدن سند و تمدن های شرق ایران (جیرفت و شهر سوخته)

به طرف تمدن سند

دولت ماد و مجتمعات زیسته این قوم

نقشه: قلمرو اولیه مادها و گستره پادشاهی ماد با فرمانروایی «دیاکو»
برخی قلمرو ماد را در ۶۰۰ پیش از میلاد، بسیار گسترده‌تر می‌دانند.

دولت ایلام، همزمان پادشاهی ماد تا دوره هخامنشیان برقرار و مستقل از پادشاهی ماد بود.

دولت پادشاهی ماد در یک نظام شورایی مجمع سران خاندان‌ها در جایی به نام هگمتانه (محل انجمن یا تجمع) به تصمیم‌گیری‌های سیاسی - مملکتی می‌پرداخت.

این مکان را نخستین پایتخت ایران دانسته‌اند. در تعاریف شهرشناسی می‌توان آن را «شهر - پایتخت» نامید.

حجارک‌هاک آشورک

حرکت ردیف‌های کارگران بابر روی شیب تپه و نقش ردیف
سربازان (ناظر بر کارگران) در بالای کتیبه

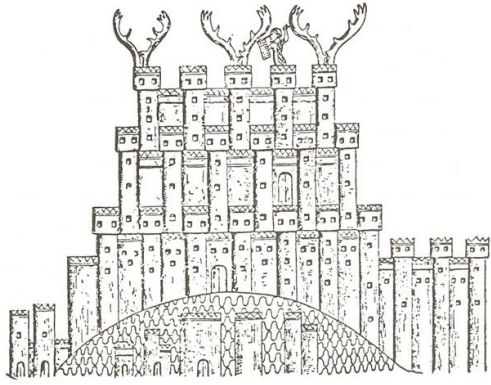
راهنمای باستان‌شناسان برای فهم تاریخ
آشور و همسایگان

(کارگران در حال حمل بار در مناطق کوهستانی)

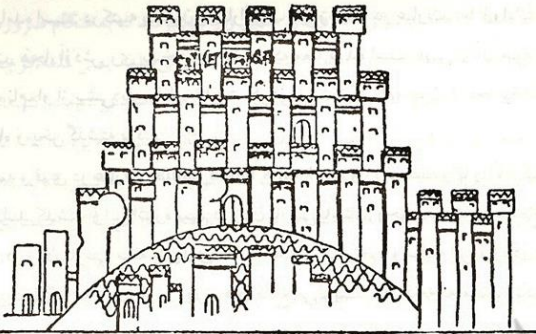

زیستگاههاک مادها در زاگرس

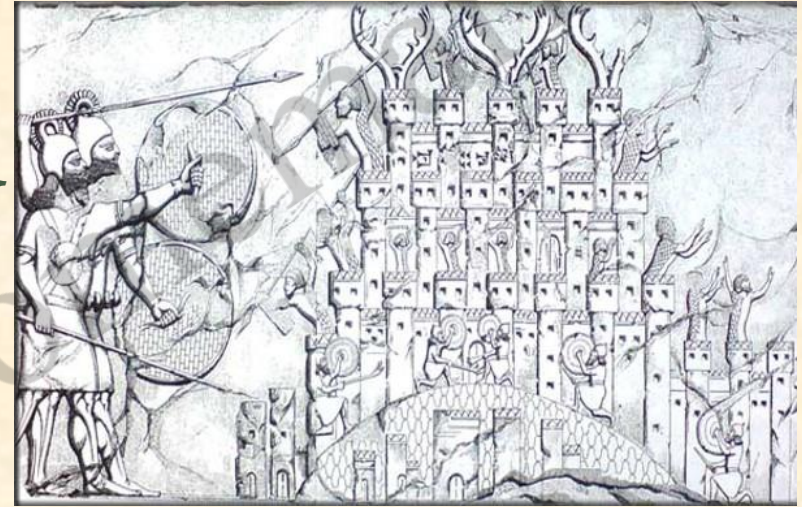
را ده-دژ نام داده‌اند، زیرا صورت قلعه‌ای و دفاعی داشته اما شهر نبوده‌اند. شکل مطابق آن‌ها به تبع توپوگرافی بوده‌است.

کیشه سو، قرن هفتم ق.م. (دیاکوفس)

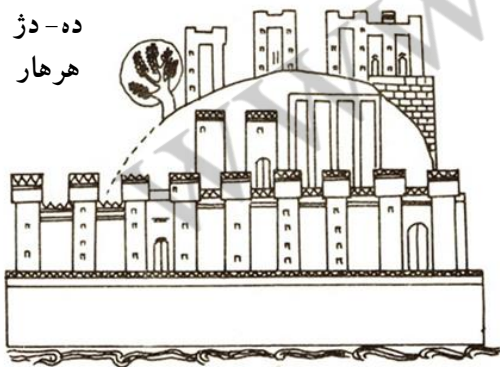

کیش شیرم، مربوط به دوره مادها

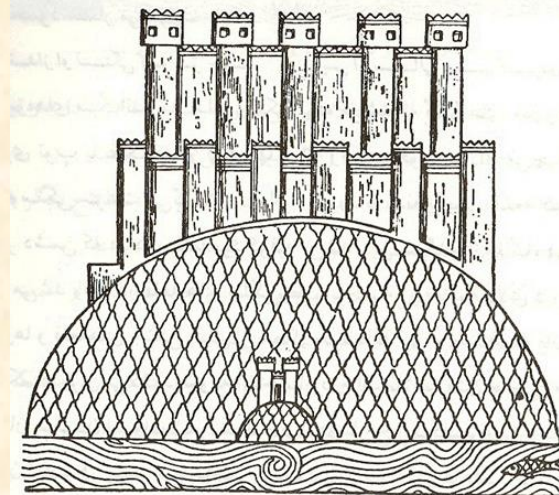

حمله آشوریان
به زیستگاه
مادها

ده-دژ
هرهار

دژ در ماننا، از روی نقش برجسته آشوری، دور - شاروکین. پایان قرن هفتم ق.م.

دژ مادای از روی نقش برجسته دور - شاروکین. پایان قرن هشتم ق.م.

هگمتانه

شهر هفت حصار

نخستین شهر - پایتخت ایران

شهری مطابق بوده است.

شبه زیستگاه‌های مادها در زاگرس

هگمتانه ، شهر- پایتخت یا «مکان انجمن»

فرم مطابق شهرمادی هگمتانه را «هرودوت» مورخ یونانی توضیح داده است، چنان که گویی متأثر از فرم زیستگاه‌های کوهستانی مادها در زاگرس بوده است.

هگمتانه نخستین مجتمع تشریفاتی مدیریتی اتحادیه خاندان‌های ماد بود که سران خاندان‌ها در مواقع معینی از سال در آن گرد می‌آمدند. طبق توصیفات هرودوت، شهر هفت طبقه با دژهای تو در تو داشته که هر یک به رنگی بوده‌اند.

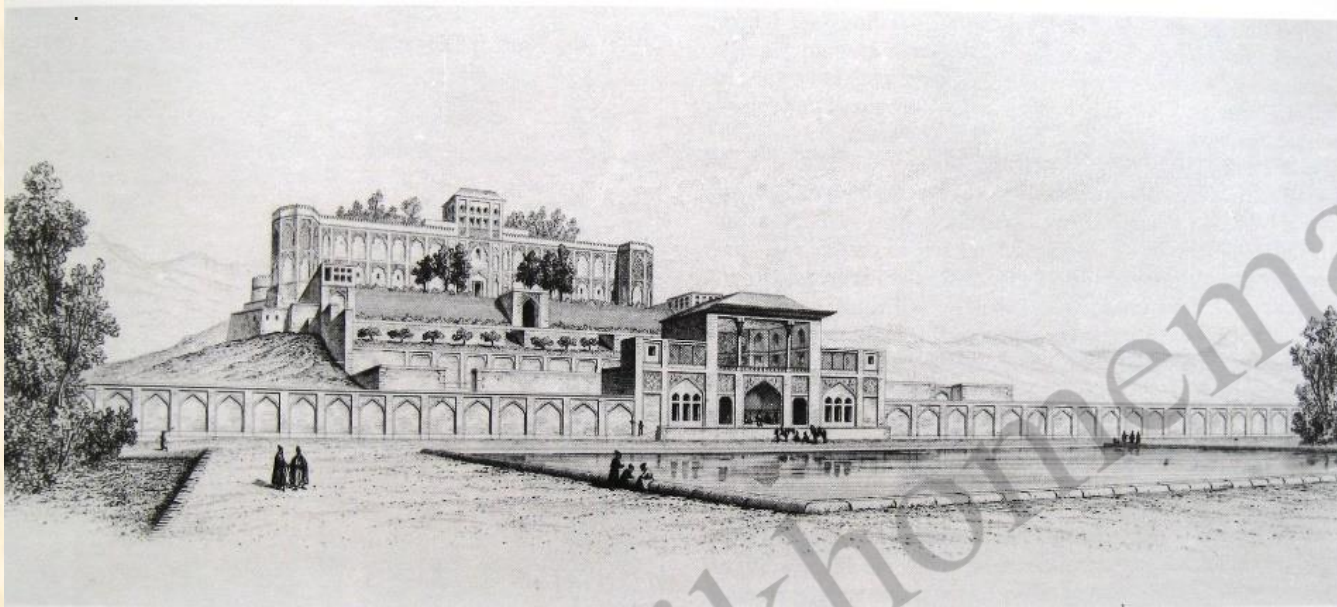

بالا: عکس هوایی از ویرانه‌های تپه منسوب به هگمتانه در همدان (بعد از حفاری آثاری از دوران هخامنشی و پارتی در لایه بالا به دست آمد. اما لایه‌های زیرین قدمتشان هنوز معلوم نیست.)

سنت مطابق سازگاری زیستگاه بر روی تپه‌ها از مادها تا دوران اخیر

باغ‌های مطابق
مانند:

باغ تخت شیراز
و
باغ قصر قاجار
تهران

داغ باغی یا باغ دلگشای خوی

درس تاریخ شهر ایران

www.tarikhomemari.ir

پایان مبحث :

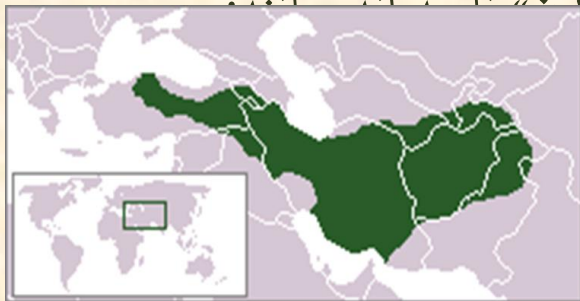
شهر ایران از ایلام تا ماد

شهر- پایتخت ها که هخامنشیان تا ساسانیان

پس از آگاهی از وجود شهرهای کهن در تمدن‌های پیش از تاریخ فلات ایران که در مبحث پیشین معرفی کردیم اما از ساختار شهرها و نظام شهرنشینی آن‌ها بی‌خبر هستیم، اما می‌دانیم که همگی بنا بر دلایلی به مرحله شهری و نظام شهرنشینی رسیده بودند.

به همین علت این زیستگاه‌های کهن ایرانی را «تمدن‌های ساسانی» نامیدیم.

- تمدن ایلام

- تمدن سیلک

- تمدن شهرسوخته

و....

هرگاه زیستگاهی انسانی و کهن (عمدتاً در عصر برنز) کشف شود که بنا بر شواهد، جامعه آن برخوردار از پیشرفت‌های فنی و علمی و تقسیم اجتماعی کار بوده باشد، به این معنا که شامل اصناف و صاحبان حرف بوده و زیستگاه نیز از مراکز تجاری واقع در مسیرهای مهم تجاری باشد. آن پدیده را تمدن نامیده‌اند.

چنان که دیدیم، فلات ایران دارای تمدن‌های کهن متعدد پیشاتاریخی بوده است.

*اما آغاز دوران تاریخی ایران را مقارن دوران شاهنشاهی هخامنشیان می‌دانند. شهرنشینی آن زمان تقریباً با الگویی مشابه تا اواخر دوران ساسانی ادامه دارد.

پارسه شهر- پایتخت هخامنشیان در فارس (تخت جمشید یا پرسپولیس = پارسه)

نمای امروزی پرسپولیس از فراز کوه: (کاخ - معبد) نشسته بر تخت (صفه) مشرف بر پای تخت.

پاسارگاد: شهر - پایتخت کوروش

پارسه:
شهر - پایتخت داریوش و ....

مقبره کورش در پاسارگاد

پایتخت = محل استقرار مردمان در
پای تختگاه شاهان

ویرانه‌های کاخ - معبد پارسه
(پرسپولیس = شهر پارسیان)،
تختگاه شاهان هخامنشی و
مجموعه کاخ و زیستگاه
پایینش، پایتخت ایشان بوده.

تفصیل انواع شهر و شهر نشینے در تمدن‌هاک نخستین

دولت‌شهرها: شهرهای مستقل و خودفرمان با یک حوزه نفوذ محدود کشاورزی - روستایی دارای اشتراکات قومی و زبانی و پیوند فرهنگی با دولت‌شهرهای مجاور. این دولت‌شهرها دارای نظام مدیریتی پیچیده‌تر و قوانین تدوین شده، متفاوت با نظام مدیریتی روستا بودند و در جامعه «تقسیم اجتماعی کار» پدید آمده بود. یعنی جامعه شامل اصناف و صاحبان حرف و طبقات اجتماعی و علاوه بر معیشت مبتنی بر کشاورزی از معیشت از ساختار تجاری و بازار هم بهره‌مند بود.

این شهرها با تعریف گوردون چایلد مطابقت داشتند زیرا از مرحله کشاورزی وارد دوران تجارت شده بودند و تجارت عنصر اصلی اقتصادی و عامل توسعه و دوام آنها بود.

نمونه ۱: دولت‌شهرهای با حکومت مطلقه خدا - شاهی در میانرودان هستند شامل دولت‌شهرهای تمدن‌های سومر، اکد، و کلد

نمونه ۲: دولت‌شهرهایی که از نظام حکومت مطلقه عبور کرده به نظام مدیریت شهر و منطقه‌اش توسط شورایی از مردم شهر و نظام دموکراسی رسیده بودند.

مانند «پولیس» های یونان باستان.

ادامهء انواع شهر و شهر نشینے در تمدن‌هاک نخستین

شهر - پایتخت‌ها: نوعی از شهر بودند که نه به واسطهٔ بازار و تجارت بلکه بواسطهٔ مقر حکومت بودن پدید آمده بودند.

شهر - پایتخت‌ها در سرزمین‌های وسیع که با حکومت مرکزی در قالب یک کشور اداره می‌شدند، پدید آمدند.

مانند: پایتخت‌های شاهان در «آشور»، فرعون‌ها در «مصر»، فغفوران در «چین» و شاهنشاهان در «ایران»... در این‌گونه شهرها طبقات اجتماعی و تقسیم اجتماعی کار به صورت دیگری است. جامعهٔ شهری شامل خاندان‌های حکومتی - مذهبی* است، یعنی شهروندان شامل طبقات وابسته به حکومت و کلاً جمع قلیلی از مردم یک کشور هستند و غالباً عبارتند از: طبقهٔ حاکمه (فرمانروا و سران لشکر)، طبقهٔ روحانیان (کاهنان یا موبدان و رده‌های پایین‌تر آن‌ها)، طبقهٔ مدیران مالی یا «دبیران»، این ساکنان شهر - پایتخت‌ها افراد نخبهٔ جامعه و تعدادشان نسبت به جمعیت کل «کشور» بسیار کم بوده است.

محل شهر - پایتخت‌ها بواسطهٔ وابستگی به حکومت مطلقه (فرمانروای کل) معمولاً بنا به خواست فرمانروا تعیین می‌شد، بنابراین در طول تاریخ یک کشور معمولاً جابجا شده و بعضاً بر اثر این جابجایی متروک و مخروب می‌شدند (نمونه مصر) و یا اگر در دوران عمرشان سامانهٔ تجارت و بازار در آن‌ها شکل گرفته بود. به عمر خود ادامه می‌داند اما همچنان مکانی در خدمت طبقهٔ حاکمهٔ محلی و مقر یک فرماندهٔ زیر فرمان حکومت مرکزی باقی می‌مانند (نمونهٔ چین و ایران)

شهر - پایتخت ها کهن

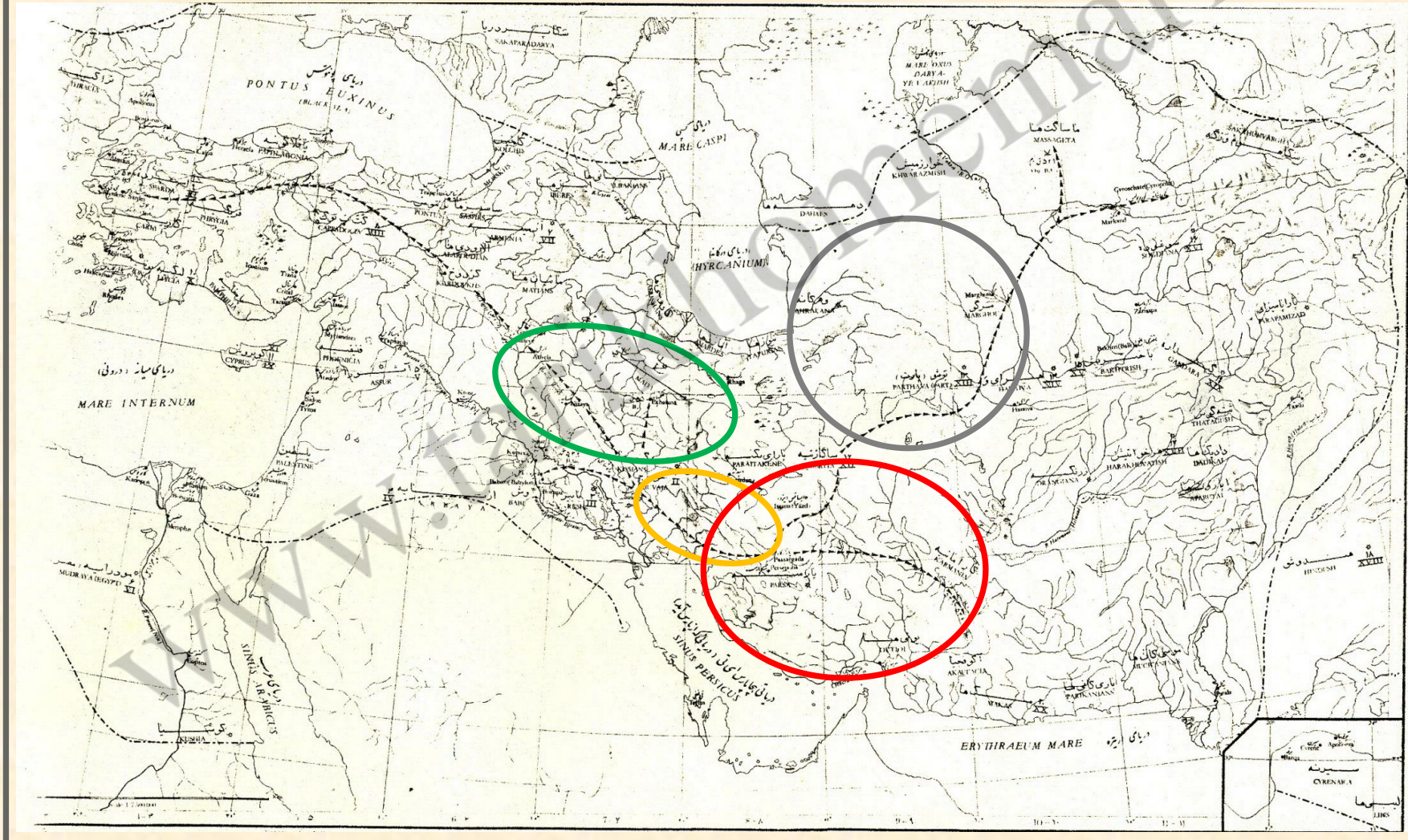
شهر پایتخت‌ها در آغاز متکی به نظام بازار نیستند اما به تدریج بازار در آن‌ها شکل می‌گیرد و گاهی نقش بسیار پررنگی را در توسعه، آبادانی و بقای شهر بازی می‌کند (نمونه: شهر - پایتخت‌های جاده ابریشم مانند مرو، هرات یا نیشابور تا قسطنطنیه و ...)

شهر پایتخت‌ها که متکی به نظام بازار نبودند، مکانیابی آن‌ها بر اساس نیاز مدیریت جامعه، تضمین امنیت منطقه و مدیریت آب و کشاورزی منطقه اتفاق می‌افتاد. بر این اساس دسترسی به آب، راه و نیز تقدس مکان بر اساس باورهای فرهنگی - قومی در مکانیابی آن‌ها نقش داشت.

در ایران یا چین به تدریج بازار در شهر - پایتخت شکل می‌گیرد. و گاهی نقش بسیار پررنگی را در توسعه، آبادانی و بقای شهر بازی می‌کند (نمونه: شهر - پایتخت‌های جاده ابریشم در حوزه فرهنگی چین و ترکستان و ایران مانند: سمرقند و مرو، هرات، نیشابور و ری در ایران بعد از اسلام)

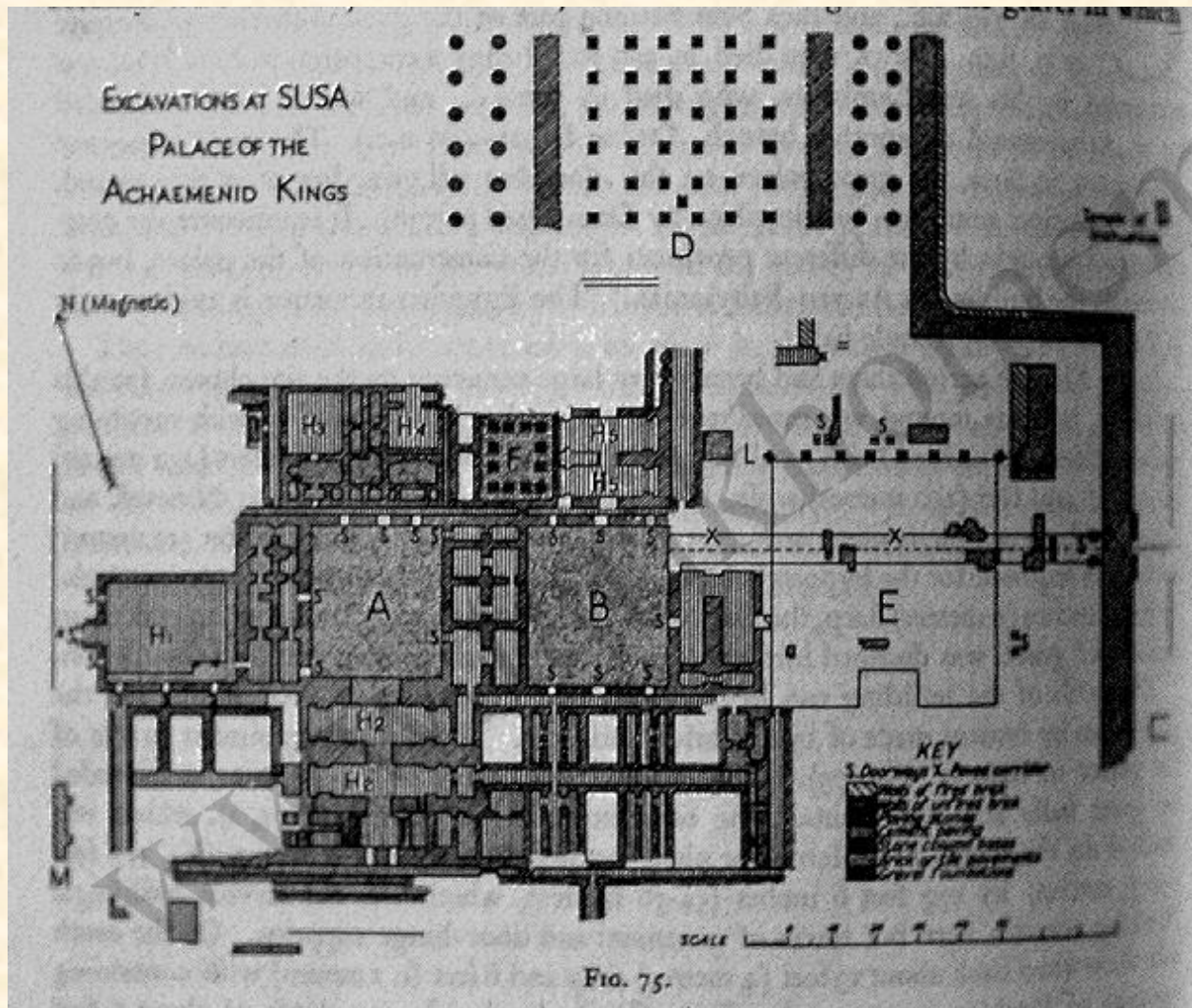
نقشه شاهنشاهی هخامنشیان

تمدن ایرانی ایلام از نظام شهرنشینی شهر- پایتخت بهره‌ور و واسطه انتقال بسیاری از مظاهر فرهنگی میانرودان (به جز نظام حکومتی و شهرنشینی) به ایران هخامنشی بوده‌است.

شوش، شهر - پایتخت ایلام

و بعد «شهر - پایتخت» هخامنشی در نظامی جدید: کشوری با سه پایتخت همه مکان‌های تشریفاتی - آیینی

در ایلام شهر «اونتاش»
یا
«دور اونتاش» پایتخت
منطقه وسیعی بوده با
معبد عظیم «چغا زنبیل».

این «شهر - پایتخت»
با نام شوش رد دوره
پیشا ایلامی و در هزاره
چهارم پ.م. وارد دوران
خط شده است.

از هزاره سوم پ.م. در
ایلام سلسله‌های
پادشاهی پدید می‌آیند و
شهر - پایتخت‌ها نیز.

نقشه بخشی از کاخ داریوش در شوش

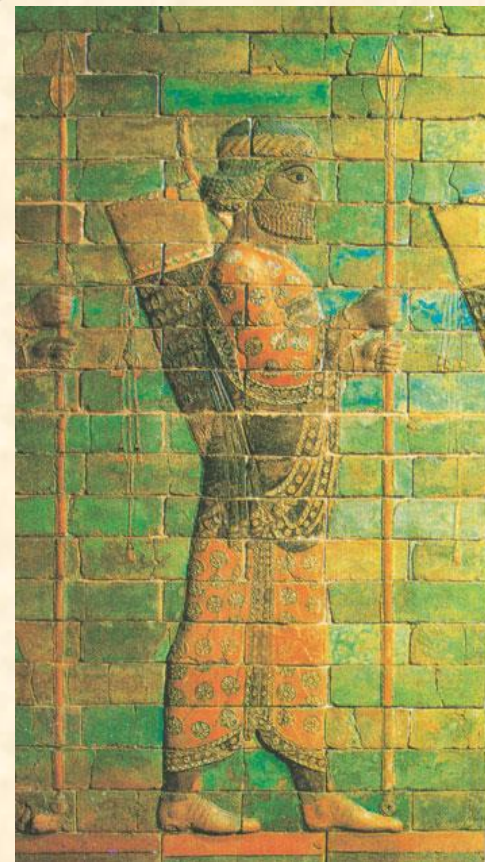
تأثیرپذیرگ هنرو معماری ایران از بین النهرین

کاخ داریوش در شوش

آجر لعابدان شوش در «کاخ - نیاشگاه آیینی» در پایتخت‌های

نقوش کاخ داریوش در شوش (نقش برجسته)
نقش برجسته‌ها با مصالح متفاوت با تخت جمشید که روی
سنگ حک شده‌اند در شوش از آجر و آجر لعابدان هستند

شهر در شاهنامه و اوستا

شهر و ایرانشهر

ریشه اوستایی شهر: «خستَرَه» به معنی «شاه» و «مقرشاه» است، شهریار و شهربان (خستَره پاون) هردو فرمانروایان شهر هستند و زیر فرمان شاهنشاه که در پایتخت است، بر یک قلمرو (ساتراپی) فرمان می‌رانند. ساتراپ یونانی شده «خستَره پاون» به معنی شهریار یکی از قلمروهای شاهنشاهی یا «ایران شهر» است.

این بیان دقیق مفهوم «شهر» و نسبت آن با شاه در فرهنگ ایرانی است.

در شاهنامه شهر به معنی مقر شاه، (همان پایتخت بعدی در فرهنگ ایرانی) و جایی محصور و دژ مانند و دارای باغ و کاخ بوده است:

به کاخ و به باغ و به ایوان اوی   جهانی به شادی نهادند روی

از شهرهای اساطیری: وَرِ جَمگَرَد / کَنگ دژ و سیاوش گَرَد / شهر بهرام گور

و....

را می توان نام برد.

مصادیق اسطوره‌ها

مثال اسطوره‌های «ور جم گرد»

شهر نخستین آریایی براساس اوستا و ونیدیا و شاهنامه ورجمکرد است: شهری باغ‌گونه، خرم و دلگشا که بهشت آسمانی را در زمین متجلی می‌سازد دارای حصار و یک دروازه و تقسیم محلات برای طبقات مردم شامل موبدان و سپاهیان و دبیران و مردم عادی است و مربع شکل و به عبارتی زیر زمینی و دارای دروازه‌ای برای ورود نور است. مجاری آب دارد: محور اصلی با شاخه‌های فرعی (الگوی ساختاری باغ ایرانی) تقسیمات شطرنجی شهر را ایجاد می‌کند. گرچه از کاخ و ایوان شاه سخن گفته نمی‌شود اما این که شهر را شاه به دستور اهورامزدا می‌سازد و بیانگر رابطه شهر و شاه (پایتخت) در ایران است.

وصف کنگ دژ یا سیاوش گرد

برآرم یکی شارستان فراخ فراوان کنم اندر او باغ و کاخ

چو زین بگذری شهر بینی فراخ همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ

یکی شهر دید اندر آن دژ فراخ پراز باغ و میدان و ایوان و کاخ

یکی شارستان سازم ایدر فراخ همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ

شهر - پایتخت ایران از اسطوره تا واقعیت

شهر - پایتخت ایرانی مکان استقرار دربار و طبقات حاکمه بوده ، ارگی محصور با بناهایی چون کاخ و ایوان و باغ و میدان.

مصادیق «شهر - پایتخت» ایرانی در شاهنامه و با توصیف شهرهای اساطیری مشابه نمونه‌های تاریخی از هگمتانه تا پارسه است.

شهر ایرانی بنا به گفته راپاپورت: نماد سلطنت است

(نخستین و مهمترین شهرهای ایرانی در طول تاریخ حتی پس از اسلام، پایتخت‌ها بوده‌اند.)

شهر - پایتخت های ایرانی عناصر و عرصه‌های اجتماعی - مردمی، مانند «دولت - شهرهای» یونانی نداشته و محیطی محصور یا بدون حصار اما در موقعیت امن، پراز باغ و کاخ و نشانهٔ مقر حکومت بوده‌اند و عناصر مهم این شهرها به شرح زیر بوده‌است:

استحکامات (برج و بارو)، یک دروازه، کاخ ایوان‌دار (مرکز آیینی)، باغ، و سکونتگاه‌های طبقات اصلی جامعه شامل روحانیون و سپاهیان (محل گارد محافظتی) و دبیران و انبارهای باج و خراج این شهرها غالباً روی تختگاه (صفه یا سکویی) ساخته می‌شدند، و در پای این تخت محل استقرار و زندگی مردم شکل می‌گرفته‌است.

اصفهان صفوک

گویی احیای تصویر ذهنی ایرانیان از شهر - پایتخت‌های اساطیری و تاریخی
کهن این سرزمین است.

شامل کاخ و ایوان و میدان و باغ

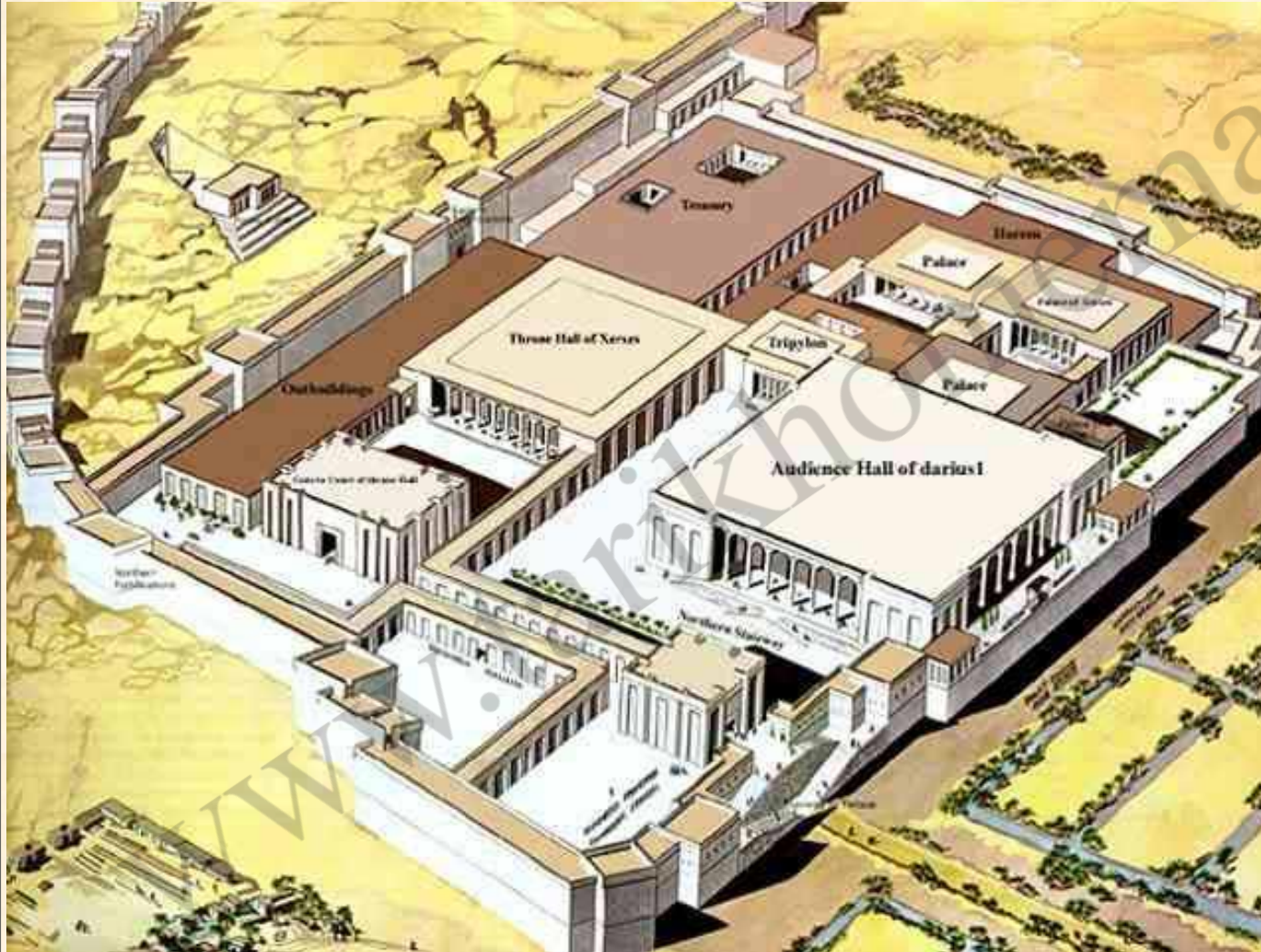

شهرهای دوره اسلامی در ایران سه مرکز اصلی داشته‌اند که زندگی شهر نشینان به این سه مرکز ثقل شهری وابسته بوده است:

ارگ، بازار، مسجد جامع، سپس بافت شهر در پیرامون این سه مرکز شامل محلات مسکونی و همه نوع تأسیسات شهری مانند حمام و آب‌انبار و بازارچه و میدانگاه و تکیه و مساجد قرار داشته است. (نظریه ریچارد فرای)

ایران شهر و «شهر - پایتخت» هایش

«پارسه» نخستین نمونه تاریخی شناخته شده (بازسازی تصویری از تخت جمشید یا پارسه)

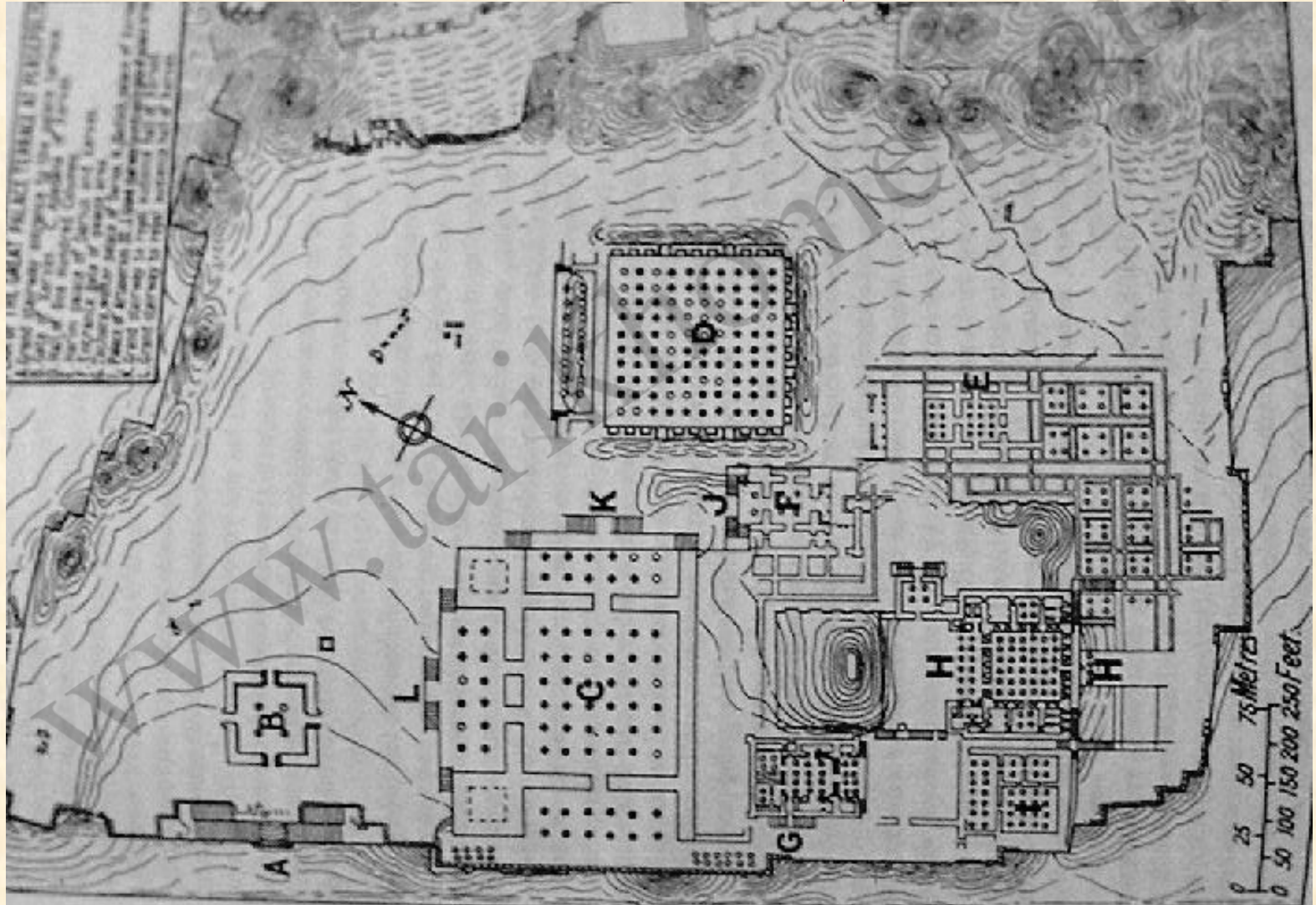
شاهان ایرانی برای مقر حکومتشان، گاه بیش از یک پایتخت داشته‌اند، با نام شهر. این شهرها شامل کاخ برای استقرار موقت، گردهمایی سران و شهریان و انجام مراسم آیینی بوده‌اند. ذکر نشده که شهر ایرانی مانند شهر میانرودان با معبد شناخته شود.

«شهر - پایتخت» های سه گانه هخامنشیان: هگمتانه، شوش، پارسه

بازسازی تصویری کاخ شهر پارسه بر روی تخت (صفه تخت جمشید)

نقشه تخت جمشید در پارسه

نشان دهنده صفا یا «تختی» که در دامنه کوه ساخته شده تا کاخ آیینی هخامنشی روی آن احداث شود. (عنصر اصلی در شهر- پایتخت‌های ایران کاخ و ملحقات آن است که از دوره ساسانی تا دوره قاجار به آن «ارگ» می‌گفته‌اند) پارسه در عصر شکوفایی دولت - شهر آتن در یونان و پس از افول دولت - شهرهای میانرودان و همزمان برخی پایتخت‌های مصری ساخته شد. مفهوم شهر در هریک از این تمدن‌ها وابسته به فرهنگشان و متفاوت است.

بازسازگ تصورگ فضاگ درونگ تالارهاگ آیینگ کاخ پارسه:

ستونها سنگی و تیرها چوبی هستند (تفاوت با معماری مصر و یونان و میانرودان)
پارسه یک پایتخت ایرانی بوده شامل کاخ آئینی هخامنشیان بر روی صفه (تخت) و در پایین صفه یا پای تخت سکونتگاه درباریان و شاید مردم عادی قرار داشته‌است.

پارسه:

کاخ آیینی

شهر - پایتخت

هخامنشیان

بعد از پاسارگاد

است.

کوروش می خواسته

پاسارگاد را

پایتختی پر از باغ

بسازد.

بازسازی

تصوری معماری و

تزئینات و باغ

کاخ داریوش در

تخت جمشید.

شاهان ایرانی طبق

اساطیر و شواهد

تاریخی

شهر - پایتختها را

با کاخ و ایوان و

باغ می ساخته اند

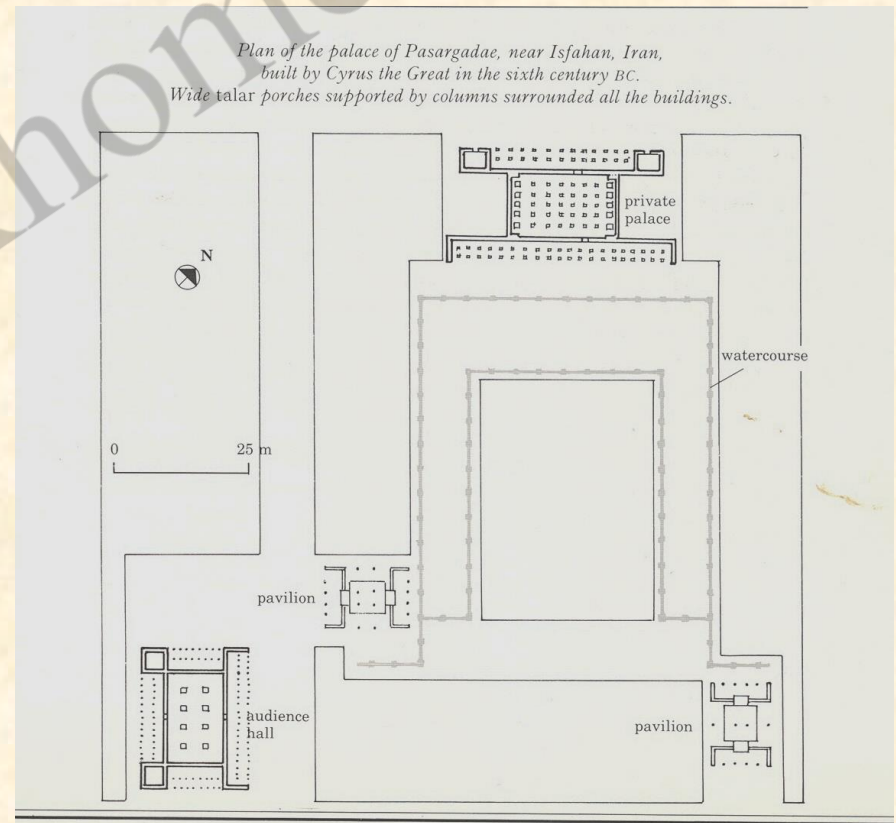
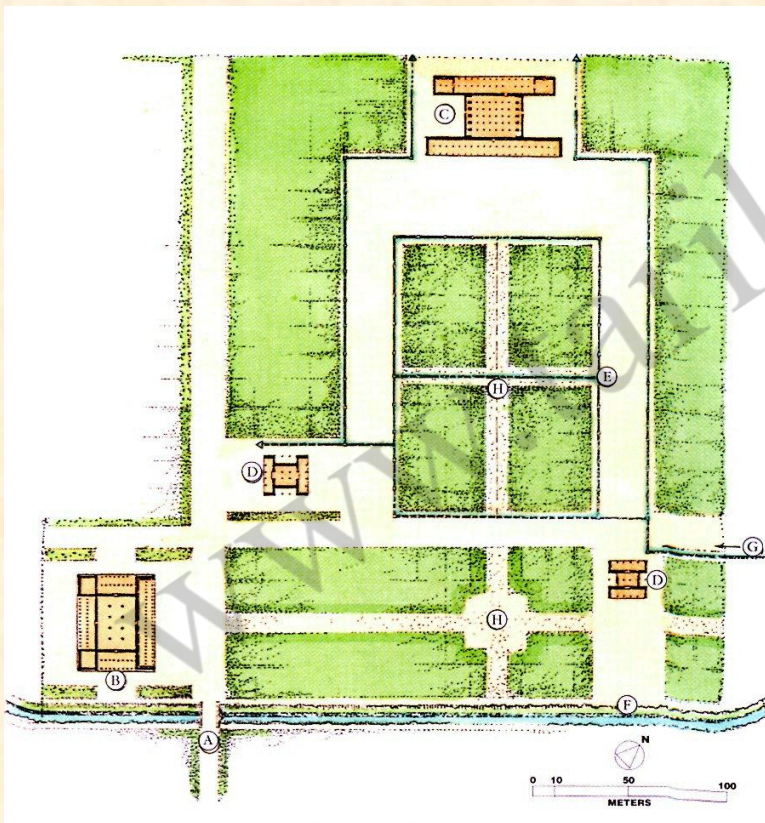

طرح و نقشه کاخ‌ها و بخش‌ها از مجموعه باغ‌هاک پاسارگاد:

طبق نظریه «استروناخ» اما شکل چهار بخشی آن اکنون مردود شناخته شده است.

برآرم یکی شارستان فراخ فراوان بدو اندر، ایوان و کاخ
وجود باغی عظیم در محوطه پاسارگاد به اثبات رسیده است.

پاسارگاد قرار بوده مصداق شهری با کاخ و میدان و باغ و ایوان همچون نمونه‌های شاهنامه باشد:
چو زین بگذری شهر بینی فراخ همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ

از سیاوش گرت (گرد) تا پرسپولیس و تیسفون و اصفهان

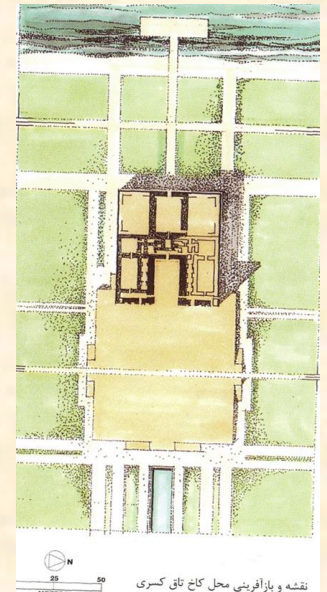
* برآرم یکی شارستان فراخ
فراوان کنم اندر او باغ و کاخ

* چوزین بگذری شهر بینی فراخ
همه گلشن و باغ و ایوان و کاخ

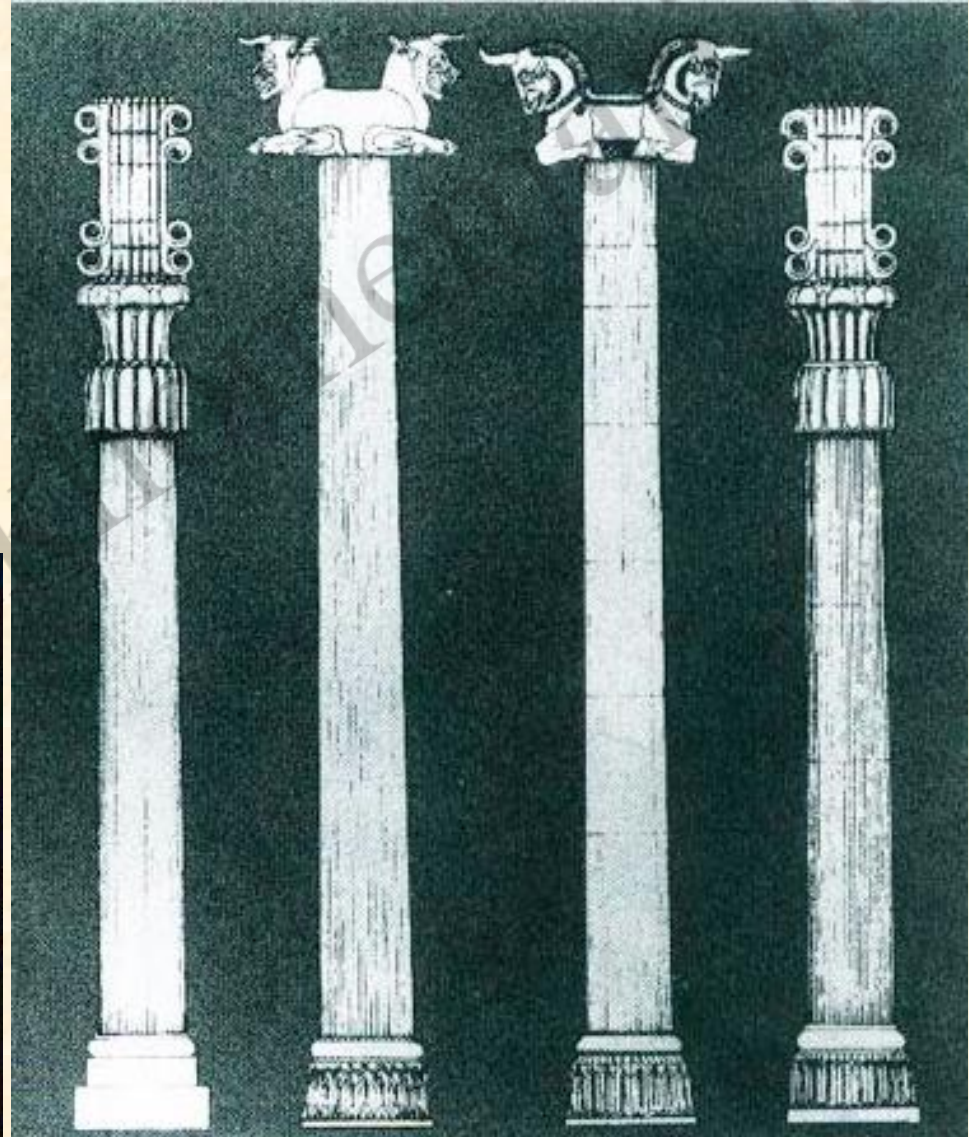
* ز ایوان و میدان و کاخ بلند
ز پالیز و از گلشن ارجمند
بیاراست شهری به سان بهشت
به هامون گل و سنبل و لاله کشت

در شهرهای
دوران اسلامی
به جز کاخ یا
ارگ، بازار و
مسجد جامع دو
عنصر مهم
شهری هستند.

عناصر و جزئیات بنای تخت جمشید حتی اگر وامدار صنعتگران تمدنهای میانرودان و مصر و یونان باشد بازهم نشان از یک تمدن بزرگ تحت مدیریتی پر قدرت و توانمند دارد و عینیت یک «شهر- پایتخت» ایرانی و ایرانشهری است.

جاده ابریشم : دو مسیر خشک و دریایی آن و نقش آن در تکامل شهر- پایتخت های ایران شهر

جاده ابریشم و شهرهای مهم ایران

شهرهای مهم ایرانی که همگی پیشینه پایتختی داشتند در مسیر **جاده ابریشم** به تدریج بازرگانه شدند :
سمرقند، بخارا، مرو، بلخ، هرات، نیشابور، صدروازه (دامغان)، ری، تبریز تا --- < **قونیه و حلب و استانبول**
شهرهای مهم در مسیر **جاده ادویه** از دوران باستان (بین سند و میانرودان) : کرمان، یزد، پارسه، استخر، سپاهان، سیراف و..

شهر در ایران تا زمان ساسانیان از نوع شهر - پایتخت

مقر پادشاه بوده اما از زمان سلوکیان ، تجارت و بازار در شهرهای مسیر ابریشم اهمیت می یابد.

در ایران پیش از اسلام به جز پایتخت شاهنشاهی شهرهای منطقه‌ای مقر شهربان یا شهریار وجود داشته‌اند.

نظریه گوردن چایلد به معنای شهر مرکز تجارت و شکل تحول یافته روستا به علت انباشت تولید در مورد ایران صدق نمی کند.

شهر ساسانی در اواخر دوره چهارصد ساله ساسانیان دارای نظامی تکامل یافته شامل بازار و جامعه شهری، اصناف و پیشه وران و تجار می شود.

تیسفون به عنوان پایتخت در غرب شاهنشاهی یک نمونه است و در شرق شهرهای مسیر جاده ابریشم مانند سمرقند و بخارا، هرات و مرو بلخ و نیشابور و هکاتم پیلوس و راگا(ری) از این دست بوده اند و در مرکز و بر سر راه ادویه : استخر و فیروزآباد و سپاهان و ... شهرهای ساسانی تکامل یافته با بازار هستند.

خلاصه و جمع‌بندی

- تعریف شهر و نوع شهر نشینی تنوع زیادی دارد به نحوی که «راپاپورت» ابراز می‌کند که تعریف واحدی برای شهر نمی‌توان یافت بلکه تعریف شهر در هر «فرهنگی» متفاوت است و به همین ترتیب تفکیک شهر از روستا هم عوامل یکسانی ندارد و به این جهت برای اجتناب از اشتباهات، او از اصطلاح «مجتمع زیستی» استفاده می‌کند که شامل شهر و روستا و اردوگاه در فرهنگ‌های مختلف می‌شود.

با توجه به موضوع فوق باید همواره آگاه باشیم که:

۱- «شهر ایرانی» و «شهرنشینان» آن متفاوت با «پولیس» یونانی و شهروندانش به نام «دموس» و یا «اورب» رومی و شهرنشینانش به نام «سیویتاس» بوده‌است. شهر ایرانی قرون وسطا (دوران اسلامی) نیز با شهر قرون وسطایی اروپا «بورگ» هم تفاوت ساختاری و هم کالبدی دارد.

۲- شهر ایرانی در طول تاریخ از نوع «شهر - پایتخت» و مرکز حکومت بوده و برخی دیگر شهرهای تابع حکومت مرکزی بوده‌اند که هر کدام مرکز حکمروایی امیر، خان، یا حاکمی محلی یا غیر محلی با خود مختاری نسبی اما تحت نظارت پایتخت بوده‌اند.

دنباله خلاصه و جمع‌بندی

۳- شهر - پایتخت‌ها در مصر باستان، در چین باستان (و ژاپن و کره) و در ایران باستان ساختاری کاملاً متفاوت با دولت‌شهرها و یا شهر پایتخت یگانه امپراتوری روم داشته‌اند.

۴- شهر - پایتخت‌های مزبور (ایرانی و غیر ایرانی) با هر حکومت یا فرمانروایی که تغییر می‌کرد، جابجا می‌شدند و این وجه تمایز پایتخت‌های شرقی با پایتخت امپراتوری روم بود. با هر جابجایی پایتخت قبلی به شهری معمولی با حاکمی تابع شاه جدید تبدیل می‌شد.

۵- شهرهای ایران بعد از اسلام همچنان مرکز حکومت‌های محلی یا پایتخت حکومت مرکزی بودند.

۶- با پیدایش تجارت جاده ابریشم از چین تا مدیترانه، از دوران سلوکیان به بعد و رواج تجارت و بازار در ایران (به تبع فرهنگ یونانی) و رونق تدریجی این تجارت، شهرهای ایرانی علاوه بر مرکزیت حکومتی، دارای بازار و مرکزیت تجاری هم شدند و شهرنشینان ایرانی بخصوص از اواخر ساسانی و در دوره اسلامی شامل تجار و کسبه و پیشه‌وران و اهل حرفه علاوه بر طبقات حکومتی (امیران و نظامیان [شهریاران و اسپهبدان]، روحانیون [موبدان و مغها] و مستوفیان [دبیران].) بودند.

۷- مهم‌ترین شهرهای ایران بر سر راه‌های مهاجرت اقوام به ایران که بعداً همان‌ها تبدیل به راه‌های تجاری مهم مانند جاده ابریشم و جاده ادویه شدند، شکل گرفتند و رشد کردند. مانند؟ پاسخ
دانشجویان لازم است.

www.tarikhomemari.ir

پایان بخش:

مفهوم تاریخی «شهر» ایرانی